

“เพียงปลูกโรงปิดองค์พระทรงม้า มองเห็นว่าพอจะปล้ำมาได้”:
อำนาจแห่งความปรารถนาของ “คนใต้”
ในวรรณกรรมท้องถิ่นยุคก่อนการพิมพ์ ทศวรรษ 2440-2460
A Scaffolding without Restoration: Power of Desire in
the Pre-Printing Age of Southern Thai Literature during
the 1897s - 1917s

พิเชฐ แสงทอง^{1*}

Pichet Saengthong^{1*}

¹ รศ.ดร., สาขาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ปัตตานี 94000

² Assoc. Prof. Dr., Department of Thai, Faculty of Humanities and Social Sciences, Prince of Songkla University, Pattani, Thailand, 94000

* Corresponding author: E-mail address: picharte19723@gmail.com

(Received: January 13, 2021; Revised: July 13, 2021; Accepted: July 19, 2021)

บทคัดย่อ

บทความนี้ ศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้แนวจารีตในช่วงทศวรรษ 2440-2460 โดยเชื่อมโยงกับบริบททางประวัติศาสตร์ เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ อันส่งผลต่อสำนักทางสังคมและตัวตนของผู้คน ผลการศึกษาพบว่า การปฏิรูปมณฑลในช่วงต้นทศวรรษ 2440 ได้ดึงภาคใต้เข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ของความเป็นสยาม/ไทย เกิดพื้นที่ และการใช้เวลาแบบใหม่ทำหน้าที่กระชับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างภาคใต้และเมืองหลวงให้สะดวก รวดเร็ว และแน่นแฟ้นขึ้น วรรณกรรมท้องถิ่นได้เสนอให้เห็นว่า ความเป็นสมัยใหม่ได้เปิดพื้นที่แห่งความปรารถนาในจิตใจของชาวปักษ์ใต้ เสนอโอกาสและทางเลือกในชีวิตที่ประชาชนสามารถก้าวหน้าได้ จึงเกิดความสำนึกต่อตัวตนและคนอื่นที่เปลี่ยนแปลงไป

คำสำคัญ: ความเป็นสยาม ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ สมัยใหม่ วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้แนวจารีต

Abstract

This article studies the traditional southern literature during the 1897s-1917s by connecting with the historical context to analyze the relationships between social, political, and economic changes affecting social consciousness and the identity of people. The study found that the provincial administration in the early B.E. 2460s brought the Southern region into modernity of Siam/Thailand. Then, modern space and time have tightened the power relations between the South and the capital more conveniently, faster, and more stably. Traditional southern literature presented that modernity has opened up the space of desires in the minds of the Southerners and has provided opportunities and options in life, resulting in people being able to make progress. Thus, this has caused a change in awareness of self and others.

Keywords: Siam-ness, Power Relationship, Modernity, Traditional Southern literature

บทนำ

การเปลี่ยนแปลงวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ มีช่วงอายุที่สำคัญซึ่งควรจะกล่าวถึงอยู่ 2 ช่วงด้วยกัน คือ ช่วงก่อนยุคเฟื่องฟูของการพิมพ์ โดยเฉพาะ ระหว่างทศวรรษ 2440-2460 และช่วงยุคเฟื่องฟูของการพิมพ์ อันอยู่ในห้วงเวลาตั้งแต่ทศวรรษ 2470 ถึงทศวรรษ 2490 ทั้ง 2 ช่วงเวลานี้จะมีความแตกต่างกันในหลายแง่มุม ไม่เพียงแต่ด้านการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการจารึกวรรณกรรมเท่านั้น แต่ยังมีด้านอื่น ๆ อีกด้วย เช่น เนื้อหา ขอบ หรือจารีตทางวรรณกรรม ตลอดจน ท่าทีและน้ำเสียง และการมองโลกมองชีวิต โดยเฉพาะ ในช่วงแรก คือ ก่อนการพิมพ์เฟื่องฟู หรือช่วงก่อนทศวรรษ 2470 นั้น วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้จะยังคงอยู่ในวัฒนธรรมหนังสือบุต เทคโนโลยีการบันทึกวรรณกรรมยังคงเป็นแบบจารีตที่ใช้กระดาษผลิตเองและจารึกด้วยหมึก ธรรมชาติและลายมือ ทำให้กระบวนการผลิตซ้ำตัวบทวรรณกรรมเรื่องเดียวกันยังทำได้ไม่ถนัดนัก การแพร่กระจายของวรรณกรรมอาศัยช่องทางมุขปาฐะมากกว่าการอ่าน

อย่างไรก็ดี ในยุคหนังสือบูตนี้ นักวรรณกรรมท้องถิ่นศึกษาในภาคใต้ก็ค้นพบปริมาณต้นฉบับวรรณกรรมในจำนวนมากพอสมควร กล่าวคือ ทั่วภาคใต้มากกว่า 8,000 เล่ม [1] อันแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมมุขปาฐะได้แพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วภาคใต้ ทำให้ผู้เสพรณกรรมซึ่งอ่านออกเขียนได้ในชุมชนต่าง ๆ คัดลอกต้นฉบับวรรณกรรมต่อ ๆ กันไป กระทั่ง ทำให้ปริมาณต้นฉบับหนังสือบูตเพิ่มขึ้นและหลงเหลือมาสู่ปัจจุบันในจำนวนดังกล่าว ซึ่งสิ่งนี้ก็ยืนยันให้เห็นบทบาทของวรรณกรรมที่มีต่อประชาชนชาวใต้ได้เป็นอย่างดี

มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งที่ศึกษาบทบาทที่วรรณกรรมท้องถิ่นมีต่อผู้คน โดยในยุควรรณกรรมหนังสือบูตนั้นพบว่า การศึกษามุ่งเน้นไปที่การพิจารณาบทบาททางด้านความบันเทิงและการสั่งสอน ทำให้ในยุคหนังสือบูต มีการจัดแบ่งวรรณกรรมนิทานหรือนิยายคำกลอนของภาคใต้ออกเป็น 2 หมวดใหญ่ ๆ คือ วรรณกรรมประโลมโลก และวรรณกรรมคำสอน [2-3] มีการศึกษาวรรณกรรมเหล่านั้นโดยพิจารณาจากบทบาทใน 2 ลักษณะ คือ การวิเคราะห์เนื้อหาและความหมายของตัวบทที่แสดงปฏิกริยาต่อผู้อ่านและผู้ฟัง นั่นคือปฏิกริยาที่เป็นความเพลิดเพลินบันเทิงใจ และปฏิกริยาที่เป็นการซึมซับเอาคุณค่าและความหมายในเชิงบวกของเรื่องมากล่อมเกลามาโน้ตศน์และพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลและชุมชน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การศึกษาดังกล่าวพิจารณาผู้เสพรณกรรมในฐานะของผู้รับสาร หรือเป้าหมายสุดท้ายของวรรณกรรม เป็นผู้ถูกกระทำทางอารมณ์ ความรู้สึก และความคิด จนก่อให้เกิดพฤติกรรมที่พึงประสงค์

การพิจารณาบทบาทวรรณกรรมบนแนวทางนี้ ทำให้สถานะของผู้เสพรณกรรมเป็นเพียงเป้าหมายหนึ่ง ๆ ที่รอความหมายและรส (ชาติ) ของวรรณกรรมเข้ามากระทำต่ออารมณ์ความรู้สึกและความคิดของผู้คน แต่เพียงฝ่ายเดียว อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาว่าวรรณกรรมเป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์สองทิศทางระหว่างตัววรรณกรรมเองและผู้เสพรณกรรม ความหมายของวรรณกรรมจึงย่อมทำงานต่อผู้เสพ และผู้เสพก็ส่งอิทธิพลต่อวรรณกรรมในแง่ที่ผู้เสพเป็นผู้เลือกรับและเลือกส่งต่อ/แพร่กระจายวรรณกรรมที่ย่อมต้องตรงกับจิตสำนึก รสนิยม และความปรารถนาของตนเอง ผู้เสพรณกรรมย่อมไม่อาจส่งต่อวรรณกรรมทุกเรื่องที่ตนได้เสพไปยังบุคคลอื่น หรือยุคสมัยอื่น ๆ หากวรรณกรรมนั้นไม่ตรงตรงกับความต้องการของตนเอง ในแง่นี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า นอกจากวรรณกรรมจะเป็นพื้นที่แห่งรสนิยมภาษาและวรรณกรรมแล้ว ก็ยังเป็นพื้นที่ของการแสดงความปรารถนาของผู้เสพได้ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วรรณกรรมในวัฒนธรรมจารีต หรือวรรณกรรมมุขปาฐะที่ตัวบทย่อมจะสามารถเปลี่ยนแปลงไปได้เสมอตามพื้นที่ที่วรรณกรรมได้แพร่กระจายออกไป ในลักษณะของการกลายเป็นท้องถิ่นนั้น ๆ (localization) วรรณกรรมยังสามารถบรรจุเอาความปรารถนาของผู้คนและชุมชนในท้องถิ่นที่วรรณกรรมนั้นแพร่ไปถึงได้อย่างชัดเจนและเหมาะสมมากยิ่งขึ้น

ภาษา วรรณกรรม และความปรารถนา

ในมุมมองจิตวิเคราะห์ ความปรารถนา หมายถึง ความต้องการที่ไม่ได้รับการตอบสนอง เป็นผลมาจากปมลึกในระดับจิตไร้สำนึก (Unconscious desire) ในมุมมองของนักวิชาการสายจิตวิเคราะห์หลังโครงสร้างอย่างฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan) เห็นว่า ความปรารถนาเป็นสิ่งที่ถูกเก็บกดไว้ในพรมแดนจิตใต้สำนึกหรือชั้นที่ลึกที่สุดของจิตใจ ความปรารถนาเป็นความพยายามอย่างต่อเนื่องที่จะบรรลุความปรารถนานั้น [4] ซึ่งความพยายามนั้นย่อมต้องเป็นผลมาจากพลังแรงบางอย่างที่มนุษย์จะเฝ้ามองลงไปให้มากพอเพื่อที่จะทำให้ความปรารถนานั้นสัมฤทธิ์ผล

อย่างไรก็ดี เนื่องจากเป็นสิ่งที่อยู่ในขั้นลึกสุดของจิตใจจนระดับจิตไร้สำนึก ความปรารถนาจึงไม่อาจเปิดเผยหรือปรากฏออกมาให้เห็นอย่างง่ายดายนัก จะด้วยการไม่อาจให้ปรากฏนั้นเนื่องมาจากความตระหนักรู้ เพราะกลัวผลกระทบในเชิงลบ หรืออาจปรากฏอย่างไม่รู้ตัวก็ตามที แต่มุมของจิตวิเคราะห์นั้น เชื่อว่าจะไม่อาจเห็นความปรารถนาของปัจเจกบุคคลได้ง่ายนัก หากไม่มีตัวกลางอะไรบางอย่างเข้ามาให้พิจารณา

ในการอธิบายแบบลากรอง ภาษาได้กลายเป็นตัวสื่อของความปรารถนาอันไม่ค่อยปรากฏตัวดังกล่าว เขาเห็นว่า ความปรารถนาของมนุษย์สามารถแทรกผ่านออกมาพร้อมกับการใช้ภาษาของเขา โดยที่มนุษย์เองก็อาจจะไม่รู้ตัว อีกทั้งภาษาดังกล่าวนี้นี้ก็หาใช่ภาษาสูงส่ง หรือมีลำดับขั้นแต่อย่างใด หากแต่เป็นภาษาที่ใช้กันอยู่ในชีวิตประจำวัน ภาษานี้เป็นตัวสื่อตัวกลางที่จะทำให้มองเห็นถึงจิตไร้สำนึก การที่นักจิตวิเคราะห์จะศึกษาความปรารถนา จึงสามารถพิจารณาได้จากภาษาในชีวิตประจำวัน ขณะเดียวกัน ในหมู่ผู้คนเอง การที่เขาจะสื่อสารถึงความปรารถนาของตน ก็ไม่จำเป็นต้องมีประติษฐ์ภาษาหรือเครื่องมือสื่อสารใหม่ หรือสร้างอภิภาษาขึ้นมา เพราะการสื่อสารความปรารถนาในระดับจิตไร้สำนึกก็สมบูรณ์ได้ด้วยภาษาที่ใช้อยู่ประจำวัน [4]

นักวิชาการที่กล่าวถึงความปรารถนาอีกคนหนึ่งก็คือ ซิลล์ เดอเลซ และเฟริกซ์ กัตตารี ที่เห็นว่าความปรารถนาไม่ใช่เป็นเรื่องส่วนตัวของปัจเจกบุคคล แต่เป็นผลทางสังคมที่ปัจเจกบุคคลนั้นอยู่ด้วย มนุษย์ปรารถนาสิ่งใด ก็ขึ้นอยู่กับสังคมที่มนุษย์นั้น ๆ มีชีวิตอยู่ ด้วยเหตุนี้ ความปรารถนาในมุมมองดังกล่าวจึงไม่ใช่สัญชาตญาณหรือจิตไร้สำนึก แต่เป็นสภาพแวดล้อมเชิงสถาบัน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร ยกตัวอย่างเงื่อนไขดังกล่าวว่า เช่น คนเข้านอนเพราะถึงเวลาค่ำมืด ไม่ใช่เพราะง่วง หรือคนกินข้าว ก็เพราะถึงเวลาที่ถึงที่ต้องกิน และเป็นเวลากิน โดยบางทีอาจจะยังไม่ได้หิว เหตุนี้ ความปรารถนาจึงไม่ใช่จิตไร้สำนึก ความต้องการ หรือความอยาก แต่เป็นสภาวะทางสังคมที่มนุษย์ต้องการการเชื่อมต่อ โดยเฉพาะในสังคมระบอบทุนนิยม หรือสภาพแวดล้อมทุนนิยม ที่ความปรารถนาของคนคือการเชื่อมต่อกับสินค้า บุคคลอื่น สถานที่ สิ่งของ กระบวนการ ความคิด ความฝัน และจินตนาการ [5]

แม้แนวคิดเรื่องความปรารถนาของลากรองและเดอเลซ/กัตตารี จะดูไม่ลงรอยกันอยู่ โดยเฉพาะในประเด็นจิตไร้สำนึก ที่ลากรองเห็นว่า ความปรารถนาเป็นสภาวะอันเจียบเจิบของจิตไร้สำนึก แต่เดอเลซกับกัตตารีกลับเห็นว่า ความปรารถนาเป็นผลจากระบบของสังคมที่แสดงออกถึงการที่มนุษย์เชื่อมต่อกับสิ่งอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม คุณูปการของแนวคิดทั้งสองนี้กลับสามารถนำมาอธิบายความปรารถนาในบทความนี้ได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ทั้งลากรองและเดอเลซต่างก็ให้ความสำคัญกับภาษาที่เป็นตัวสื่อออกมาถึงความปรารถนา

บทความนี้พิจารณาวรรณกรรมในฐานะเป็นภาษาที่ประชาชนใช้ในชีวิตประจำวันชนิดหนึ่ง ตามแนวเสนอของลากรอง อันจะทำให้เห็นว่า ประชาชนมีความปรารถนาเช่นไรเมื่อพิจารณาจากวรรณกรรมที่ประชาชนนิยมกันในท้องถิ่น ขณะเดียวกัน บนฐานแนวคิดของเดอเลซและกัตตารี ก็สามารถให้คำอธิบายต่อไปได้ว่าการแสดงออกถึงความปรารถนาผ่านภาษา (วรรณกรรม) นั้น เป็นการที่ประชาชนเชื่อมต่อตัวเองเข้ากับสิ่งใดบ้าง บนเงื่อนไข และบริบทเช่นใด

วรรณกรรมประจำถิ่นในฐานะภาษาแห่งความปรารถนาของประชาชนและชุมชน

นักประวัติศาสตร์พิจารณาว่า ในห้วงเวลาทศวรรษ 2440 เป็นต้นมานั้นถือเป็นช่วงที่รัฐสยามเข้าสู่สมัยใหม่ ด้วยการเปลี่ยนปฏิรูปการปกครองแบบรัฐราชาธิราชไปเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีการรวมอำนาจโดยพระมหากษัตริย์และขุนนางในนามรัฐ ในภาคใต้ ลักษณะทางภูมิศาสตร์และหลักฐานประวัติศาสตร์

จำนวนหนึ่งยืนยันให้เห็นว่า เป็นภูมิภาคที่มีความอ่อนไหวต่อความเปลี่ยนแปลงได้ง่าย เนื่องจากเป็นพื้นที่เปิดสามารถติดต่อกับผู้อื่นได้สะดวกทางน้ำ ทำให้การเปลี่ยนแปลงใด ๆ มักจะเกิดขึ้นได้รวดเร็วพอ ๆ กับที่เกิดขึ้นในศูนย์กลาง

ด้วยลักษณะดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่า ปฏิกริยาตอบสนองของชุมชนภาคใต้ต่อความเปลี่ยนแปลงสู่สมัยใหม่ที่จัดการโดยรัฐสยามนั้นเกิดขึ้นในเวลาไม่นานนักหลังการปฏิรูปการปกครอง รัฐบาลสยามสามารถทำให้การบริหารงานราชการในพื้นที่นี้ดำเนินไปอย่างสะดวกราบคาบขึ้นอย่างไม่มีอุปสรรค เมื่อเทียบกับหัวเมืองในชายแดนภาคใต้ และมณฑลทางภาคเหนือและอีสานที่ก่อเกิดการต่อต้านกันอยู่เนื่อง ๆ จนถึงปลายทศวรรษ 2450 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงชื่นชมและยกตัวอย่างมณฑลทางภาคใต้ว่า มีพัฒนาการที่ดีกว่าภูมิภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะ ด้านการศึกษาและการคมนาคม [6]

สถานะความเป็นเมืองท่าที่เปิดรับวัฒนธรรมที่แตกต่างของภาคใต้ซึ่งดำรงมาอย่างยาวนานในประวัติศาสตร์ผ่านการคมนาคมที่สะดวกในทางน้ำนั้น เมื่อมาถึงยุคการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลก็กลายเป็นพื้นฐานสำคัญทำให้ชุมชนในภาคใต้โดยเฉพาะ ภาคใต้ตอนกลาง มีศักยภาพในการปรับตัวเองเข้าสู่การเป็นชุมชนสมัยใหม่ ค่อย ๆ กลายสถานะเป็น “เมืองกึ่งน้ำกึ่งบก” ที่สะดวกและเข้าถึงง่ายด้วยการคมนาคมที่พัฒนาและหลากหลายหลายทิศทาง สำนึกในความนิยมการศึกษาหนังสือไทยของราษฎรที่มีอยู่แล้ว ตลอดจนทรัพยากรต่าง ๆ ทำให้ชุมชนภาคใต้สามารถบวกรวามตัวเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของความทันสมัยของรัฐสยามได้ง่าย ประชาชนสามารถเก็บเกี่ยวประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงของรัฐสยามในช่วงกลางสมัยรัตนโกสินทร์ได้อย่างทันท่วงที

สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า ประชาชนตามหัวเมืองใต้ก็มีแรงปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลง พวกเขามีอำนาจความเป็นผู้กระทำการ สามารถทำความเข้าใจปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงและความเป็นจริงในระดับท้องถิ่น ความนิยมในการศึกษา การพัฒนาทักษะการอ่านและการเขียนภาษาไทยเป็นหลักฐานหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงการเดินตามความปรารถนาของตนเองเพื่อเข้าสู่ระบอบสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นในรัฐสยาม

คนได้ปรับตัวเข้าไปสู่กิจกรรมการแสวงหาความรู้และความเข้าใจแบบสมัยใหม่ผ่านการเรียนหนังสือไทย แทนที่การเรียนภาษาขอมและบาลีแต่เดิม การเรียนหนังสือไทยได้รับการส่งเสริมโดยรัฐและระบอบราชการสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ประชาชนมีการเรียนรู้และแรงบันดาลใจในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเพื่อเลื่อนสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของตนเอง พวกเขาได้เรียนรู้ความรู้ที่แตกต่างไปจากความรู้จารีตทางศาสนาที่มีเป้าหมายเพื่อโลกภายในจิตใจและชาติหน้าซึ่งสัมผัสไม่ได้มากขึ้น ความรู้ทางโลกยเหล่านี้ทำให้พวกเขามีประสบการณ์กับโลกที่เป็นจริง มีโลกทัศน์ที่ถูกหล่อหลอมด้วยความสมัยใหม่ ทำให้มีแรงผลักดันที่จะข้ามพรมแดน และรื้อพรมแดนระหว่างตัวเองกับสิ่งที่เคยเหนือกว่าในจารีตสังคมไทยก่อนหน้าทศวรรษ 2440 นั้น การพัฒนาการเหล่านี้ทำให้ประชาชนมีทางเลือกในชีวิตมากขึ้น ไม่ได้พึ่งพาอยู่แต่เศรษฐกิจการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ทางเลือกและความปรารถนาดังกล่าวนี้ อาจจะเห็นได้ชัดขึ้นจากบทบาทและความหมายของวรรณกรรมซึ่งแพร่หลายอยู่ในยุคนั้น 2 ประการ

1) วรรณกรรมกับความจดจำ: ประสบการณ์ บทเรียน และแรงผลักดันของคนใต้ในบริบทของความเปลี่ยนแปลง

ในประเด็นนี้ จะได้วิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมประจำถิ่นกับบริบทประวัติศาสตร์ของชุมชนเพื่อแสดงให้เห็นว่า วรรณกรรมประจำถิ่นทั้งหลายของชุมชนที่ศึกษา ตลอดจนชุมชนอื่น ๆ ในภาคใต้

บริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบนั้นหาใช่เป็นเพียงเรื่องแต่งบันเทิงคดีที่กลายเป็นเรื่องเล่าที่เล่าสืบทอดความรู้ ทัศนคติ หรือเป็นเพียงวรรณกรรมเพื่อการสอนสั่งเท่านั้น แต่วรรณกรรมเหล่านี้ยังมีฐานะเป็นวิธีการหรือกลวิธีในการ จดจำเพื่อการเรียนรู้ยุคสมัยของปัจเจกบุคคลและชุมชนในวัฒนธรรมมุขปาฐะเพื่อเป็นแรงผลักดันให้ชีวิตได้ เดินไปข้างหน้าอีกด้วย

บทบาทและความหมายของวรรณกรรมประจำถิ่นในลักษณะนี้ เกิดขึ้นในช่วงยุคแรกของการกำเนิด วรรณกรรมของแต่ละชุมชน โดยพื้นฐานทางด้านการศึกษา การอ่านออกเขียนได้ ซึ่งเกิดขึ้นทั้งจากการศึกษา ในสำนักเรียนในวัดตามธรรมเนียมการศึกษาดั้งเดิม และโรงเรียนหนังสือไทยในระบบสมัยใหม่ที่เพิ่งวางรากฐาน ได้หล่อหลอมให้ประชาชนเกิดทักษะทางด้านการประพันธ์แก่ประชาชนในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาอยู่ไม่น้อย ในเวลาต่อมา ทักษะดังกล่าวนี้ได้ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นกลวิธีหนึ่งในการจดจำเหตุการณ์สำคัญ หรือสิ่งที่ ประชาชนอยากจดจำ เนื่องจากในวัฒนธรรมชาวบ้าน การจดบันทึกแบบลายลักษณ์อักษรมีรากฐานที่ไม่ ยาวนานเท่ากับวัฒนธรรมราชสำนักหรือวัฒนธรรมหลวง ทำให้ประชาชนสร้างสรรค์วิธีการจดจำโดยการแต่ง เรื่องราวหรือสิ่งที่ต้องการจดจำมาเป็นคำคล้องจอง ดังเช่นในชุมชนชะร็ดและงหรา ที่เคยเกิดคดีความ ขูดคร่ำผู้หญิงไปทำกรรยา ซึ่งชาวบ้านสันนิษฐานว่า เกิดในช่วงสมัยปลายรัชกาลที่ 5 ถึงต้นรัชกาลที่ 6 [7-8] ชาวบ้านน่าจะจะเป็นชาวที่สะเทือนขวัญ และโด่งดังไม่น้อย เนื่องจากการขูดคร่ำแต่เดิมนั้น ส่วนใหญ่แล้วมักจะ ได้ รับการยอมรับจากชาวบ้านว่า เป็นวัฒนธรรมการหาคู่หรือสมรสแบบหนึ่ง หากเกิดความไม่พึงพอใจกันขึ้นมา วิถีชาวบ้านก็จะแก้ไขกันเอง อาจจะเป็นการขอขมาลาโทษในภายหลัง หรือการแก้แค้นกันโดยญาติฝ่ายหญิง แต่การขูดคร่ำครั้งนี้กลับกลายเป็นปรากฏการณ์ตรงกันข้าม

กล่าวคือ การขูดคร่ำดังกล่าวที่ชาวบ้านจดจำกันมาได้ถูกเรื่องเล่านิยามว่า เป็นอาชญากรรม เป็นการ กระทำที่ผิดกฎหมาย ไม่ได้เป็นวิถีวัฒนธรรมที่ประชาชน “จำใจต้องยอมรับ” อีกต่อไป เหตุการณ์นี้ จึงกลายเป็น หมายเหตุสำคัญของชุมชนที่ถูกจดจำ ชาวบ้านจึงสร้างสรรค์เรื่องราวให้กลายเป็นเรื่องเล่าที่สามารถสื่อสาร ถ่ายทอดสืบทอดกันรุ่นต่อรุ่น เป็นนิทานมุขปาฐะส่งทอดจากปากต่อปาก บนฐานความเชื่อว่า เหตุการณ์ครั้งนี้ เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างช้า ในยุคที่เมืองชะร็ดกับเมืองพัทลุงสัมพันธ์ทางอำนาจกันอย่างใกล้ชิด²

การขูดคร่ำที่กฎหมายของรัฐนิยามเป็นอาชญากรรม แทนการเป็นวิถีวัฒนธรรม ทำให้ชาวบ้านรับรู้ ถึงอำนาจรัฐของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งเป็นอำนาจจากนอกชุมชนที่จะเข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของพวกเขา คดีอาชญากรรมครั้งนี้จึงได้กลายเป็นจุดเปลี่ยนในสำนักของชาวชะร็ดจากยุคเก่าที่ชุมชนเคยถูกควบคุมโดย กฎแห่งจารีตเก่า มาสู่การควบคุมโดยกฎหมายของรัฐสยามที่กำลังเร่งตัวเองเข้าสู่สมัยใหม่ ซึ่งเห็นได้จากตัวบท วรรณกรรมที่เน้นย้ำให้เห็นถึงบทบาทของเจ้าหน้าที่รัฐในการต่อสู้ ไล่ล่า และใช้กระบวนการยุติธรรมจัดการ คดีความ

ลักษณะอันสื่อสารถึงการเข้าสู่ความสมัยใหม่เช่นนี้ ยังเห็นได้จากวรรณกรรมเรื่อง “ภาษีตลุงสอนหลาน” ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ ที่ผู้แต่งต้องการสื่อสารไปถึงเพื่อนผู้หนึ่งซึ่งเคยบวชเรียน แต่ลาสิกขาออกไปแต่งงาน ประพฤติตัวเหลวไหล เอาแต่ดื่มน้ำหาวากหรือน้ำตาลเมา งานการไม่ยอมทำ ทำให้ครอบครัวเดือดร้อน วรรณกรรมเรื่องนี้เหมือนเป็นจดหมายเหตุชุมชนให้ประชาชนได้หวนรำลึกถึงตัวละครชายผู้นั้นในฐานะสมาชิก

² แม้การบันทึกโดยการแปรเรื่องเล่า “เมืองลิด-หะเมว” เป็นบทกลอนลายลักษณ์จะหลงเหลือหลักฐานยืนยันได้ก็เมื่อทศวรรษ 2490 เข้าไปแล้ว แต่ชาวบ้านอาลุโสในชุมชนยืนยันว่ากลอนเรื่องนี้เคยมีผู้ผูกเป็นเรื่องราวมาก่อน ตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2460 แล้วเป็นอย่างช้า ผู้อาวุโสอายุร่วม 90 ปีปัจจุบัน ยืนยันว่าเคยได้ยินคนรุ่นปู่ยาตองกลอนเรื่องนี้ให้ฟังเมื่อวัยเด็ก เพียงแต่ไม่ได้มี การบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร เพิ่งจะมีการแต่งใหม่เป็นหนังสือและจัดพิมพ์จำหน่าย

ของชุมชนที่มีพฤติกรรมซึ่งไม่น่าเอาเป็นแบบอย่าง กล่าวคือ ไม่เห็นคุณค่าของเวลา ไม่ขยันประกอบการทำงาน และบั่นทอนตัวเองด้วยสิ่งสิ้นเปลือง อันเป็นพฤติกรรมที่สำนึกสมัยใหม่ไม่ให้คุณค่าอีกต่อไป

ในวรรณกรรมประเภทนิราศ บทบาทและความหมายของวรรณกรรมต่อชุมชนจะยิ่งเห็นได้ชัดเจนขึ้น แม้ว่าหลายวัตถุประสงค์ในการเขียนของกวีไม่ใช่การเดินทาง การจากลา หรือการแสดงความรู้สึกอาลัยอาวรณ์ตามขนบนิยมของวรรณกรรมนิราศโดยทั่วไป แต่กวีภาคใต้ยุคนี้ก็ให้นิยามว่าเป็นวรรณกรรมนิราศ เนื่องจากเป็นคำกลอนที่ถูกใช้เพื่อบันทึกช่วงสำคัญของชีวิตกวีและชุมชน บางเรื่อง กวีไม่ได้ตั้งชื่อเป็นนิราศ แต่ผู้เสพรียกกันติดปากว่านิราศ อันทำให้เห็นได้ว่า ในช่วงนี้ วรรณกรรมนิราศภาคใต้ มีความโดดเด่นในฐานะวรรณกรรมจดหมายเหตุการณ์ด้วย

วรรณกรรมนิราศแนวบันทึกจดหมายเหตุดังกล่าวก็เช่น *นิราศรับพัชนี* ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (ชู) ซึ่งบันทึกถึงช่วงเวลาสำคัญที่ท่านเดินทางด้วยรถไฟขึ้นไปรับพัดยศที่พระนคร หรือ *นิราศอดีตประวัติคำโคลง* ของพระมหาเปลี่ยน *นิราศนายชิต* ของ “นายชิต” เป็นต้น [9] วรรณกรรมเหล่านี้มีเนื้อหาเป็นเสมือนบันทึกความทรงจำที่ทั้งเจ็บปวดและภาคภูมิใจของปัจเจกบุคคลและชุมชนในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ซึ่งมีประโยชน์ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชุมชนที่ถูกสมาชิกในชุมชนอ้างอิงถึง และแสดงความภาคภูมิใจ ความจดจำเหล่านี้ในทางจิตวิทยาคือการจดจำบทเรียนที่จะเป็นแรงผลักดันให้เกิดการต่อสู้ดิ้นรน สร้างความปรารถนา และหาทางบรรลุผลในบั้นปลาย

วรรณกรรมในฐานะเครื่องมือในการจดจำของชุมชน ยังเห็นได้จากการที่ชุมชนต่าง ๆ ในภาคใต้มักจะมีนิทานหรือตำนานประจำถิ่นเพื่อใช้เป็นเครื่องหมายอ้างอิงประวัติชุมชนในยุคสมัยที่วัฒนธรรมลายลักษณ์ยังเดินทางมาไม่ถึงหมู่บ้าน เช่น *ตำนานเรื่องนางจัน-นายเทพ* สองสามีภรรยาผู้บุกเบิกก่อตั้งหมู่บ้านจันนา [10] ตำนานเรื่องนี้เป็นสิ่งที่ชาวบ้านใช้หมายจำอดีตของตัวเองว่าเริ่มต้นจากหญิงชายคู่นี้ที่เข้ามาบุกเบิกถางป่าทำไร่ ต้องต่อสู้กับภัยธรรมชาติ และภัยโจรผู้ร้าย จนกระทั่งชุมชนเติบโตขยายตัวขึ้น ซึ่งทำให้ชาวบ้านชุมชนแห่งนี้มีความสำนึกเรื่องเครือญาติสูง เนื่องจากเชื่อว่ารากเหง้าดั้งเดิมของพวกตนนั้น สัมพันธ์ในเชิงสายเลือดกับสามีภรรยาคู่นั้น ก่อนจะแตกหน่อออกไปโดยการแต่งงานกับคนจากชุมชนใกล้เคียง ทั้งในเขตพัทลุง และตรัง [11] ความจดจำดังกล่าวก่อให้เกิดสำนึกถึงความเป็นพี่น้องร่วมสายเลือด ชาวบ้านสามารถเชื่อมโยงตนเองเข้ากับบรรพบุรุษไม่รุ่นใดก็รุ่นหนึ่งได้อย่างลงรอย สามารถสืบสาวประวัติจนกระทั่งสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับเครือญาติขึ้นมาได้ในช่วงยุคต่อ ๆ มา³

เช่นเดียวกับชุมชนสุนทรา ที่เรื่องเล่ามุขปาฐะเกี่ยวกับพระอุดมปิฎกได้เคยเป็นเรื่องเล่าประจำถิ่นอยู่ก่อนแล้ว โดยชาวบ้านเล่าขานมารุ่นต่อรุ่นถึงพระสงฆ์รูปหนึ่งที่ได้เข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับราชสำนักสยาม (Thawaro, M.) [12] ภายหลังจึงออกมาบารุงดูแลวัดสุนทรา เคยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนพระองค์ไปเป็นประธานปักหลักเมืองสงขลา โดยเรื่องเล่านี้ต่อมาได้รับการบันทึกไว้ว่า

[รัชกาลที่ 3] โปรดกระหม่อมให้จัดการฝังหลักชัยเมืองสงขลา พระราชทานไม้ไชยพฤกษ์หลักชัยต้นหนึ่งกับเทียนไชยเล่มหนึ่ง พร้อมทั้งเครื่องไทยทานต่าง ๆ และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอุดมปิฎก เป็นประธานสงฆ์ฐานุกรมเปรียญ 8 รูป ออกมาเป็นประธานกับพระราชครูอุปัชฌายจารย์พราหมณ์กับพราหมณ์ 8 นาย...พระยาสงขลา (เถียนเส่ง) ได้กะ

³ รูปธรรมขององค์ความรู้นี้คือหนังสือบันทึกเครือญาติที่ชาวชุมชนจันนาได้จัดทำขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2520 โดยการสืบสาวจุดเริ่มต้นมาตั้งแต่ยุคก่อตั้งหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อเครือญาติแยกสายย่อยออกไปมากขึ้น แต่ละสายตระกูลก็ทำหนังสือของสายตระกูลตนด้วย

เกณฑ์กรรมการและไพร่จัดทำเป็นโรงพิธีใหญ่ขึ้นในกลางเมือง คือที่หน้าศาลเจ้าหลักเมืองเดี๋ยวนี้นี้ และตั้งโรงพิธีสี่ทิศ คือ ที่ป้อม เสร็จแล้ว ครึ่งเดือนสี่ขึ้นเจ็ดค่ำ ปิชาล จัตุวาศก พระยาสงขลา ให้จัดตั้งกระบวนแห่ทั้งพวกจีน และพวกไทยเป็นที่ครึกครื้นและเอิกเกริกมาก ตั้งกระบวน แห่หลักไม้ไชยพฤษกับเทียนไชยไปเข้าโรงพิธีแล้วพระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเจริญ พระปริตร พระครูพราหมณ์ ก็สวดตามไสยเวท [13]

แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่นั้น รับรู้และจดจำบทบาทในฐานะเป็นเรื่องเล่ามุขปาฐะที่จดจำสืบทอดมา เรื่องนี้ ถูกนำมาจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรหลัง “ผู้แทนพระองค์” ในรัชกาลที่ 3 ของพระอุดมปิฎกในเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดี และเล่าสืบทอดกันมาด้วยความภาคภูมิใจที่สมาชิกจากชุมชนตนเองได้ขึ้นไปมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการบริหารหัวเมืองภาคใต้ในสมัยโบราณ

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า การใช้ประโยชน์วรรณกรรมประจำถิ่นเพื่อการจดจำเหตุการณ์สำคัญ ๆ ของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลานั้น เกี่ยวข้องกับการที่ปัจเจกบุคคล หรือชุมชนได้สัมผัสกับประสบการณ์ที่แปลกใหม่ แล้วต้องการที่จะจดจำประสบการณ์เหล่านั้นไว้ การนำเรื่องราวมาร้อยเรียงเข้าเป็นบทหรือกรองจึงเป็นกลวิธีในการจดจำอย่างหนึ่งซึ่งแพร่หลายอยู่ในชุมชนบริเวณนี้เป็นอย่างยิ่ง เด็ก ๆ อาจใช้วิธีการจดจำชื่อชาวบ้านในชุมชนโดยการเอาชื่อมาเรียงร้อยให้ได้สัมผัสกัน⁴ การแต่งลักษณะนี้ถือเป็นการละเล่นของเด็ก ๆ อย่างหนึ่ง เนื่องจากแสดงให้เห็นทักษะด้านการใช้ภาษา แล้วยังนำมาขับเป็นทำนองได้ด้วย

การจดจำผ่านวรรณกรรมดังกล่าวนี้ คือ รูปแบบภาษาในชีวิตประจำวันที่ซ่อนความปรารถนาของประชาชนเอาไว้ วรรณกรรมจึงเป็นภาษาซึ่งสามารถแสดงให้เห็นถึงความปรารถนาในระดับที่ลึกลงไป อันจะเห็นความเปลี่ยนแปลงได้ชัดเจนขึ้น จากน้ำเสียงและเนื้อหาของวรรณกรรมประจำถิ่นจำนวนหนึ่งที่ได้ศึกษาดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

2) วรรณกรรมและอำนาจของความปรารถนา กับการเคลื่อนไหวของชุมชนในประวัติศาสตร์ภาคใต้

ดังได้กล่าวแล้วว่า ความจดจำต่อความเปลี่ยนแปลงของปัจเจกบุคคล ตลอดจนชุมชน ยืนยันให้เห็นถึงแรงผลักดันที่ทำให้ผู้คนและชุมชนภาคใต้เกิดความปรารถนาและต้องการที่จะได้ตอบสนองความปรารถนานั้น ในทางจิตวิทยาความจดจำอาจถูกแปรเป็นบทเรียนที่ค่อย ๆ ก่อให้เกิดโลกทัศน์แบบใหม่ของประชาชนคนได้ ซึ่งค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา วรรณกรรมจึงถือเป็นหลักฐานแห่งแรงปรารถนา นั้นอย่างน่าพิจารณา

จากความปรารถนาที่จะบรรลุนิพพานในโลกหน้า ซึ่งเคยเป็นเป้าหมายในชีวิตของประชาชนซึ่งวิถีสัมพันธ์อยู่กับพุทธศาสนา ในวรรณกรรมช่วงทศวรรษ 2440 มากี่เกิดความเปลี่ยนแปลงที่เห็นร่องรอยได้ในหลักฐานวรรณกรรมเรื่อง “พระปรมัตถ์” ซึ่งเป็นวรรณกรรมเก่าแก่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างช้า วรรณกรรมเรื่องนี้แพร่หลายทั่วภาคใต้ในชื่อที่แตกต่างกันไปตามการออกเสียงเฉพาะถิ่นและเฉพาะหูของปัจเจกบุคคลผู้คัดลอกและดัดแปลง ฉบับคัดลอกได้มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนในด้านเนื้อหาบางอย่างไปเรื่อย ๆ ตามยุคสมัย โดยเมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 6 ก็พบว่า ‘มรรคที่เคยมีน้ำหนักรหนักหนือผล’ ในวรรณกรรมเรื่องนี้ ได้เปลี่ยนไปสู่ ‘ผลที่ถูกให้น้ำหนักหนือมรรค’ โดยผู้แต่ง (หรือผู้คัดลอก)

⁴ เช่น ในบ้านดอนหาดหมู่ 1 อำเภอยะเอนก จังหวัดนครศรีธรรมราช มีคำร้อยชื่อชาวบ้านสาม-ภรรยาที่ถ่ายทอดกันต่อ ๆ มา เช่น คล้อย-ตุก ปุก-ยัม ชิม-เส้ง เจ้ง-คล้าย ฝ่าย-กลอม ผอม-เกลื่อน เลื่อน-เหลิม เพิ่ม-มี รี-โรจน์ โชติ-แคล้ว แผ้ว-พา จา-เนียน เสียร-ลัน จันทร-หมุน เป็นต้น

กล่าวได้ว่า “พระปรมัตถ์” ที่มีอายุในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง ยังแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงเชิงมนทัศน์ของประชาชนต่อความหมายของชีวิตและวิถีชีวิตด้วย กล่าวคือ พระปรมัตถ์ ยุคนี้นำเสนอแนวทางในการศึกษาชีวิตและศาสนาบนฐานของการเข้าใจและยอมรับความเปลี่ยนแปลงของโลกไว้ว่า จะต้องเกิดขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ [14] วิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจว่า ในด้านเนื้อหาวรรณกรรมเก่าแก่เล่มสำคัญของภาคใต้เล่มนี้ นำเสนอความเปลี่ยนแปลงใน 4 ประเด็นด้วยกัน คือ

(1) หนทางแห่งการข้ามภพข้ามชาตินั้นเกิดขึ้นจากวัฒนธรรมการเรียนรู้จะต้องสร้างอย่างเป็นอุปนิสัยพัฒนาและปรับใช้ทุกสถานการณ์ตลอดไป โดยต้องอาศัยการจดจำ ตลอดจนการเอาเยี่ยงอย่าง รวมทั้ง ให้ใช้สติปัญญาและปฏิภาณประกอบการวิเคราะห์สังเคราะห์ด้วยตัวเอง เพื่อนำไปสู่ความจริงจริง ความเป็นพหุสูตรและ/หรือความเป็นปราชญ์ที่คิดโลกและศีลธรรม วัฒนธรรมการเรียนรู้ที่ต้งามยอมเป็นหนทางข้ามชาติหรือกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญ กระบวนการเรียนรู้ที่ดีจึงมุ่งค้นหา “มรรค” หรือวิธีการมากกว่า “ผล” หรือเนื้อหา และใช้สติปัญญานำความจำ

(2) ปัจจัยทางวัฒนธรรมและความเฉพาะถิ่นสำคัญต่อการศึกษารับรู้ เพราะความคิดและความเชื่อของชาวบ้านมีสายรากมาจากวัฒนธรรมของชุมชน

(3) ใช้รากฐานความรู้และศรัทธาเดิมเพื่อแสวงหาจุดเริ่มต้นของผู้ศึกษา

(4) การศึกษาเป็นการทดลองประสบการณ์ซ้ำ ๆ หรือการกล่าวซ้ำความเดิม เพื่อให้เกิดการจดจำ โดยการซ้ำนี้อาจจะซ้ำทั้งคำ แนวคิด หรือการขยายแนวคิดออกไปกว้างขึ้น

จะเห็นได้ว่า เมื่อบริบทประวัติศาสตร์ภาคใต้เปลี่ยนแปลงไป วรรณกรรมก็ได้เปลี่ยนแปลงท่าทีและเนื้อหาบางส่วนไปด้วย การวิเคราะห์ของสุธิวงศ์ทำให้เห็นว่า ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทิศทางคำสอนของวรรณกรรมเรื่อง *พระปรมัตถ์* เริ่มมุ่งเน้นในลักษณะสวนทางกันกับที่เคยพบในฉบับก่อน ๆ กล่าวคือ วรรณกรรมได้ให้ความสำคัญกับวิธีการ และบริบททางวัฒนธรรมมากกว่ามุ่งเป้าไปสู่ผลแห่งนิพพาน ซึ่งเคยเป็นทิศทางหลักของวรรณกรรมเรื่องเดียวกันในยุคสมัยก่อนหน้านั้น แม้ว่าการตีความของสุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ (2005) [14] อาจจะยืนอยู่บนฐานของท้องถิ่นนิยมด้วยอย่างหนึ่ง แต่ท่านก็ทำให้เห็นว่า วรรณกรรมเรื่อง *พระปรมัตถ์* สำเนาหลัง ๆ มาให้ความสำคัญกับกระบวนการเรียนรู้มากกว่าเก่า นั่นจึงเท่ากับสอนให้คนตระหนักถึงการเปลี่ยนแปลงไปในตัว และเปิดโอกาสให้ปัจเจกบุคคลสามารถเดินตามความปรารถนาของตนเองที่สัมพันธ์กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปได้

หากพิจารณาจากรากฐานเรื่องความศรัทธาของประชาชนในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา จากวรรณกรรมประเภทตำนานทั้งมุขปาฐะ และลายลักษณ์ ตลอดจนวรรณกรรมนิทานประจำถิ่นหลายท้องถิ่น เช่น แก้วแสง พุ่มนารี บ้านขนอนหาด ฯลฯ พบว่า เป็นไปในลักษณะที่คล้ายคลึงกับวรรณกรรมเรื่อง “พระปรมัตถ์” ดังกล่าว แม้จะไม่ได้มุ่งหมายสู่การกล่อมเกลာให้ผู้คนเดินทางไปสู่ “พระนิพพาน” ก็ตาม วรรณกรรมตำนานและนิทานเหล่านี้อ้างอิงถึงชุมชนที่เป็นเจ้าของวรรณกรรม โดยการเชื่อมโยงให้เห็นว่ามีสถานะที่สัมพันธ์กับพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชและความศรัทธาในพุทธศาสนาที่มีพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชในที่นี้จึงเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อหมายถึงเครือข่ายของประชาชนและชุมชนซึ่งมีพลังก่อให้เกิดการอุทิศตนจนเกิดผลหรือพลังในการกระทำบางอย่าง เช่น พลังแห่งประเพณี พลังเครือข่าย ความศรัทธา จารีตนิยม และธรรมเนียมปฏิบัติ เป็นต้น

ความยิ่งใหญ่ของเมืองนครศรีธรรมราชในทางประวัติศาสตร์นั้นไม่อาจปฏิเสธได้ โดยเฉพาะในยุคโบราณ ความปรารถนาของประชาชนต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชจึงเป็นทั้งเป้าหมายและเนื้อหาในทางการเมืองเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเล็กชุมชนน้อยในอาณาบริเวณของเมืองใหญ่นี้ ทั้งแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของประชาชนในบริบททางการเมืองเพื่อที่จะดำรงตนให้อยู่ได้ในสถานการณ์ที่สังคมและการเมืองเปลี่ยนแปลงไปด้วย ประเพณีของชาวใต้ โดยเฉพาะ ในนครศรีธรรมราชและบริเวณใกล้เคียงหลาย ๆ ประเพณี เช่น ประเพณีการถวายของที่มีค่าแด่พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ประเพณีบูชาพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ ประเพณีเดือนสามหลามเหนียว เป็นต้น เป็นผลมาจากแรงผลักดันของความปรารถนาที่จะไปนมัสการพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช “สักครั้งในชีวิต” ประเพณีต่าง ๆ นี้จึงเป็นทั้งผลและมรรคของความปรารถนาและศรัทธาที่ประชาชนสร้างขึ้นในบริบททางการเมืองอันมีพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเป็นสื่อกลางความศรัทธา ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความปรารถนาก็แสดงออกอย่างโดดเด่นในการบูรณปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชของพระสงฆ์ชั้นสามัญรูปหนึ่งร่วมกับประชาชนจากทั่วสารทิศกว่า 20,000 คน การร่วมแรงร่วมใจของประชาชนครั้งนี้ก่อผลให้ความศรัทธาและความปรารถนาได้กลายเป็นรูปธรรม จากเดิมที่พวกเขาต้องอยู่ในระบบไพร่และเลखวัดที่ถูกฝังให้มีจิตสำนึกว่าไม่อาจมีพลังทำกิจการใดที่ยิ่งใหญ่ขนาดนี้ได้

เราจะเห็นถึงปรากฏการณ์นี้ได้ในวรรณกรรมเรื่อง “ทิดยี่ปานบูรณะพระมหาธาตุ” ของเลี่ยม นาคกรัญ อดีตพระสงฆ์ซึ่งเกิดและเติบโตมาในช่วงต้นรัชกาลที่ 5

วรรณกรรมเรื่องนี้เป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่ทั้งแสดงออกถึงความปรารถนาของประชาชน และยืนยันให้เห็นถึงบทบาทของประชาชนในการผดุงเอาไว้ซึ่งวัตถุแห่งความศรัทธาที่เป็นส่วนหนึ่งของตัวตนของชุมชน วรรณกรรมบอกเล่าถึงวัดพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชก่อน พ.ศ.2439 ที่กลายเป็นวัดร้าง พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชหักพังเสียหาย พระพุทธรูป และเจดีย์น้อยใหญ่ชำรุดทรุดโทรม โดยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชก็ไม่ได้ดูแลปฏิสังขรณ์ (ด้วยเหตุผลทางการเมือง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) นายปานจึงออกบวชและออกธุดงค์ขอบิณฑบาตไม้จากชาวบ้านนำมาบูรณะ ต่อมาชาวนี้นี้แพร่กระจายไปทั่ว จึงเกิดคลื่นขบวนประชาชนแสดงความปรารถนาและศรัทธาที่จะร่วมบูรณะด้วยโดยบริจาคทั้งทรัพย์สิน ทรัพย์สิน สิ่งของ และแรงงานด้วยความบริสุทธิ์ใจ

การบูรณะพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชครั้งนี้แสดงให้เห็นว่า เป็นแรงปรารถนาของประชาชนอันปราศจากอิทธิพลของทั้งฝ่ายราชสำนัก ฝ่ายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (ขุนนางท้องถิ่น) และฝ่ายสถาบันสงฆ์ ในขณะนั้นเลย ดังจะเห็นจากหลักฐานของราชการระบุว่า พระยาสุโขทัยวินัยเองก็เพิ่งรู้ข่าวการบูรณะพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชนี้ภายหลังจากที่พระปานเริ่มการรณรงค์แล้วเกือบปี จึงเข้าไปสอบถามความเป็นมาและวิธีการจัดการบริหารจากพระปานในระหว่างที่การบูรณะกำลังดำเนินการอยู่ ทำให้ราชสำนักแสดงความรู้สึกแปลกประหลาดใจมากที่ประชาชนจากทั่วทุกสารทิศเข้าร่วมนับสองหมื่นคน จึงได้ยกภาษีค่านาในเมืองนครศรีธรรมราช 40 ชั่งที่เก็บได้ใน ร.ศ.115 (พ.ศ.2440) ร่วมบริจาคให้พระปานด้วย [15]

วรรณกรรมของพระเลี่ยม นาคกรัญ ก็ได้บอกเล่าให้เห็นถึงท่าทีของขุนนางท้องถิ่นต่อการเสื่อมโทรมของพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชว่าเป็นไปอย่างเฉยชา ขุนนางในเมืองนครศรีธรรมราชละทิ้งให้เครื่องหมายแห่งอำนาจอันยิ่งใหญ่ในอดีตของเมืองนครศรีธรรมราชต้องร่วงโรย ประชาชนจึงเกิดสำนึกใหม่ที่ว่าตนไม่เพียงแต่จะใช้ประโยชน์จากพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเท่านั้น แต่ยังควรแสดงบทบาทที่เป็นประโยชน์ต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชในห้วงเวลาที่สำคัญด้วย สำนึกเช่นนี้แสดงให้เห็นหัวเลี้ยวที่สำคัญของบทบาทประชาชนกับการสำนึกเรื่องการมีส่วนร่วม ดังที่วรรณกรรมได้บันทึกเอาไว้ว่า คณะทำงานของพระปานต้องร่วมพูดคุย

กับชาวบ้านก่อนการตัดสินใจปฏิสังขรณ์ ชาวบ้านส่วนหนึ่งที่ยังคุ้นชินกับสถานะความเป็นไพร่ยังไม่กล้าที่จะลงมือ เนื่องจากเห็นว่า การบูรณะซ่อมแซมเป็นงานใหญ่ ประชาชนไม่อาจรับภาระได้ ขณะที่ อีกส่วนหนึ่งอีกเหิมและมั่นใจว่า ทำได้ตามกำลังและความปรารถนา ดังกลอนตอนหนึ่งบอกเล่าบรรยากาศการพูดคุยถกเถียงของชาวบ้านว่า

ปูนก็ฟิดอิฐก็ทุบไปทุกส่วน	เราไม่ชวนกันสร้างทำหางเหิน
จะสลายไปด้วยสายอุทกเกริน	ใช้เผชิญแต่กระเจ้าเพราะเราปล่อย
จบประโยคพาทีทองหมิตอบ	เครื่องประกอบอิฐไม้ไม้ไผ่หนอย
เข้าไปยุ่งปรุงแต่งเราแรงน้อย	จะได้พลอยรับอายเมื่อปลายมือ
แต่เจ้าเมืองสั่งระดมยั้งล้มเหลว	เราเลว ๆ ไพร่ ๆ ทำได้หรือ
ข้าก่อนหมิ่นที่ว่าเพียงหาหรือ	ใช้กระตืออวดแรงแข่งเจ้านาย
เพียงปลูกโรงปิดองค์พระทรงม้า	มองเห็นว่าพอจะปล้ำมาทำได้ [16]

จากบทกลอนตอนดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ประชาชนตระหนักถึงอำนาจของขุนนางท้องถิ่น แต่ในขณะเดียวกัน ก็เห็นว่า พวกเขาไม่อาจทิ้งร้างพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชให้ชำรุดทรุดโทรมต่อไปได้ เพราะมีแต่จะก่อให้เกิดความเสียหาย บทกลอนตอนต้น ๆ ผู้แต่งได้บรรยายให้เห็นความเสื่อมโทรมของพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเจดีย์เล็กใหญ่ในเขตวัดที่ชำรุดหลุดร่วง หล้าปกรกชู้ เด็ก ๆ ปีนป่ายยอดพระเจดีย์เล่น มีชาวบ้านก่อนพระปานพยายามเข้ามาดูแลห้ามปราม สร้างเพิงหลังคาให้บังแล้ว แต่ไม่สามารถทดทานได้ ก็ต้องล่าถอยไป พระปานจึงเห็นว่าหากปล่อยไว้ ไม่เพียงแต่ศาสนวัตถุและศาสนสถานที่สำคัญของเมืองจะเสื่อมค่าเท่านั้น แต่ความศรัทธาต่อพระศาสนาในใจของประชาชนก็จะเสื่อมลงไปด้วย [16] ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวสรุปได้ว่า พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชในห้วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อของระบบการเมืองใหม่ที่ลงมาสู่ภาคใต้ได้กลับมาฟื้นชีวิตและได้รับการผดุงเอาไว้ได้อีกครั้งด้วยอำนาจอันเกิดจากความศรัทธาและความปรารถนาของประชาชน

วรรณกรรมที่บอกเล่าถึงการรวมพลังของประชาชนบนพื้นฐานแห่งความปรารถนาของตนเรื่องนี้ได้กลายสถานะเป็นหมุดหมายสำคัญแห่งประวัติศาสตร์ของเมืองนครศรีธรรมราช เกิดวรรณกรรมบอกเล่า และทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้อีกหลายสำนวนในเวลาต่อมา แม้กระทั่ง วรรณกรรมสมัยใหม่⁵ พระปานและประชาชนซ่อมพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชจึงเป็นปรากฏการณ์แห่งความปรารถนาของประชาชนคนสามัญที่ได้ยกระดับให้ประชาชนได้มีที่อยู่ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่าด้วยความยิ่งใหญ่ของเมืองนครศรีธรรมราช

การรวมพลังความปรารถนาซ่อมแซมพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการปฏิรูปมณฑล ที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชถูกมองว่า กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลสยาม มีรายงานสารพัดเกี่ยวกับความล้มเหลวในการปกครองเมืองของเจ้าเมืองท้องถิ่น ดังเช่น พระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม) ที่ถูกข้อหาแย่งชิงช้าง ไ้ร่มาราษฎร และพัวพันกับคดีฉ้อเงินค่านากที่ถูกนำตัวขึ้นไปกักกันอยู่ในกรุงเทพฯ นานถึง 15 ปี ระหว่างการปฏิรูป น้องชายพระยาศรีธรรมราช (หนูพร้อม) เป็นพระปลัดรักษาเมือง ก็มีพฤติกรรมไม่แตกต่างไปจากพี่ชายมากนัก ขณะที่ ฝ่ายเจ้าเมืองและกรมการเมืองพัทลุงก็มีปัญหาไม่ต่างกัน [15] ความขัดแย้งทางการเมืองดังกล่าวกลายเป็นช่องว่างทางการบริหารราชการบ้านเมือง เกิดการละเลยที่จะพัฒนาท้องถิ่น ทั้งเจ้าเมือง ขุนนางท้องถิ่น และรัฐบาลกลางในห้วงเวลานั้นไม่ได้ให้ความสนใจทำนุบำรุง เมื่อมีประชาชน

⁵ เช่นเรื่องสั้น “ทิดปานบูรณะพระธาตุ” ของ ศิริวร แก้วกาญจน์ นักเขียนรางวัลศิลปาธร กระทรวงวัฒนธรรม ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2556

หลายหมื่นเข้ามาร่วมมือกับพระปาน ทำให้รัฐบาลกลาง เห็นว่าเป็น “การแปลกปะหลาด” จึงต้องยื่นมือเข้ามา ร่วมกับประชาชนในงานบูรณะนี้ด้วยโดยไม่อาจอดใจได้ โดยการจัดสรรเงินภาษีเข้าร่วมกับพระปานบูรณะ พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชด้วย (Monthon Nakhon Si Thammarat Archive, 19984) [16]

แรงศรัทธาดังกล่าวได้สะท้อนถึงความปรารถนาของประชาชนและชุมชนที่ในบริบทประวัติศาสตร์ ที่เกิดการขับเคลื่อนระหว่างขุนนางท้องถิ่นและรัฐบาลกลางดังกล่าวแล้ว ผลที่ได้ก็คือ รัฐบาลสยามซึ่งกำลัง จัดวางระบบเทศาภิบาลใหม่นั้นต้องหยุดตระหนัก และรับฟังการแสดงความต้องการปรารถนาที่ไม่อาจปฏิเสธหลัง ปรารถนาดังกล่าว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ระหว่างปฏิบัติการบนทอนอำนาจขุนนางท้องถิ่นเพื่อดึงอำนาจเข้าสู่ ศูนย์กลางของรัฐบาลสยามนั้น ประชาชนก็แสดงออกถึงพลังแห่งตน แสดงอำนาจผ่านการฟื้นฟูพระบรมธาตุ นครศรีธรรมราช ให้รัฐบาลสยามได้ประจักษ์ และยอมรับไปด้วย

ในทางการเมืองของชนชั้นนำ พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเป็นเครื่องหมายแสดงถึงความยิ่งใหญ่ ในอดีตของเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเป็นที่พึ่งสุดท้ายของ ชนชั้นนำเมืองนครศรีธรรมราชในการขดเขยอำนาจทางการเมืองการปกครองที่ถูกกรุงศรีอยุธยาสืบทอน โดยการสร้างความยิ่งใหญ่ในฐานะศูนย์กลางศรัทธาและพุทธศาสนาขึ้นมาเพื่อแสวงหาการยอมรับ [17] แต่ใน ช่วงทศวรรษแห่งการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล ความยิ่งใหญ่ของพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชได้ถูกผดุงด้วย แรงศรัทธาของประชาชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของภาคใต้ที่ประชาชนซึ่งยังไม่หลุดออกมา จากระบบไพร่ได้รวมพลังกันแสดงถึงความปรารถนาและตัวตนของพวกเขา

หากพิจารณาจากจารีตวรรณกรรมภาคใต้ตั้งแต่โบราณมาจนถึงยุคปฏิรูปมณฑล ก็จะเห็นความ สอดคล้องต้องกันว่า ในวิถีชีวิตของประชาชนนั้น สถาบันศาสนามีบทบาทมากกว่าสถาบันทางการเมือง⁶ ข้อ นี้ได้สะท้อนออกมาเป็นเอกลักษณ์สำคัญของวรรณกรรมภาคใต้ประการหนึ่งคือ ไม่พบว่ามียุทธประณามพจน์ ของวรรณกรรมเรื่องใดที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของเมืองและความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์หรือเจ้าเมืองโดยไม่อิงอยู่ กับหลักคำสอนและความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แต่วรรณกรรมภาคใต้มีจารีตการเขียนบทประณามพจน์โดย กล่าวถึงคุณแห่งพระพุทธเจ้า พระรัตนตรัย ฆีบรรพบุรุษ ครูหมอ พ่อแม่ และครูอาจารย์ เสียมากกว่า แม้ว่า ภายหลังการปฏิรูปมณฑลจะปรากฏบทบาทของสถาบันกษัตริย์จากกรุงเทพฯ เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนภาค ใต้มากขึ้น แต่บารมีของพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะ ภายหลังจากการระดมการบริจาคโดยพระ ปานเป็นผู้นำ ก็ยังสูงเด่นอยู่ ประชาชนเหมือนจะเกิดความผูกพันระหว่างตนเองกับพระบรมธาตุ นครศรีธรรมราชมากขึ้น ดังที่ปรากฏในบทประณามพจน์วรรณกรรมที่เขียนหลังจากนี้หลายเรื่อง เช่น “จินตนา จาริก” (พิมพ์ พ.ศ.2470) ของเพียร นมะตร์ เรื่อง “วงศ์โคกราชสร้างพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชเมืองนคร” (พิมพ์ พ.ศ.2470) และ “ทิตยปานบูรณะวัดพระมหาธาตุ” (เขียน พ.ศ.2500) ของเลี่ยม นาคกรัญ เป็นต้น เนื่องจากพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชในห้วงนั้นได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ของความศรัทธาและความปรารถนา ของประชาชนอย่างลึกซึ้งและผูกพันที่ขยายอาณาบริเวณไปทั่วภาคใต้ ดังปรากฏด้วยว่า หลังการบูรณะเสร็จสิ้น ราชการได้ตั้งตำแหน่ง “เจ้าพนักงานวัดพระมหาธาตุ” ขึ้นเพื่อดูแลพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชโดยตรง ผู้ดำรงตำแหน่งนี้คนแรกคือพระปาน สลับโดยประชาชนสามัญ และหัวหน้าชุมชนระดับ “ขุน” ต่อมาจนถึง ทศวรรษ 2500 [18]

⁶ ส่วนข้อเท็จจริงที่ว่า การเมืองใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือควบคุมและแสดงอำนาจก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ต้องใช้อธิบายอีกอย่างหนึ่ง

การแสดงออกถึงความปรารถนาเช่นนี้ของประชาชน ทำให้มองเห็นได้ว่า แม้ประชาชนจะถูกครอบงำมาอย่างยาวนานภายใต้ระบบไพร่ และระบบกัลปนา (เลกวัต) แต่อาศัยความศรัทธาพวกเขาจึงสามารถก่อร่างสร้างพลังของตนเองขึ้นมาได้ในสถานภาพที่ถูกจำกัด ทั้งนี้ ก็ด้วยปริมาณพลของศาสนาที่ด้านหนึ่งแม้จะมีลักษณะเป็นโครงสร้างที่กดทับ แต่อีกด้านหนึ่งก็เปิดโอกาสให้ปัจเจกบุคคลได้เรียนรู้ และแสดงสภาวะความปรารถนาแห่งตนออกมาได้ ดังที่สุริวงค์ พงษ์ไพฑูริย์ วิเคราะห์ “พระปรมัตถ์ค้ำคาย” ไว้อย่างน่าสนใจ ในบรรยากาศเช่นนี้เอง วรรณกรรมเรื่อง “ภาษิตลุนสอนหลาน” ของพระครูวิจารณ์ศิลปคุณ ซึ่งเขียนขึ้นในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 จึงเสนอให้เห็นถึงมโนทัศน์ของประชาชนภาคใต้ที่เปิดกว้าง ผ่อนคลาย และมุ่งสอนให้ประชาชนเรียนรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่

แม้จุดเด่นของ “ภาษิตลุนสอนหลาน” คือ การสอนสั่งโดยการประชดประชัน แต่ความหมายในทางกลับผู้แต่งได้สั่งสอนให้ตัวละครในเรื่องนั้นมีความทันสมัย ใช้อุปมาทางวัฒนธรรมของการเสียสละประชดประชัน และศาสนาหล่อหลอมพฤติกรรมที่สังคมสมัยใหม่ยอมรับ นั่นคือ นิสสัยขันชนแข็ง การใช้เวลาให้คุ้มค่าต่อการผลิต การศึกษาเรียนรู้ด้านภาษา และตัวเลข เรียนรู้ด้านการค้าขาย ไปพร้อม ๆ กับการประกอบอาชีพพื้นบ้านดั้งเดิมของชุมชน ขณะเดียวกัน ก็ชี้ช่องทางให้เห็นโอกาสที่จะได้แต่สร้างสถานะทางสังคมที่หลุดพ้นไปจากจารีตการอาชีพของท้องถิ่นโดยการศึกษาเพื่อเข้ารับอาชีพราชการอีกด้วย ดังคำคาพย์ตอนหนึ่งว่า

คนเรียนวิชา	ทำการอาสา	พระเจ้าอยู่หัว	
ตั้งตัวเป็นนาย	ว่าได้ยังชั่ว	ฝูงคนเกรงกลัว	ยังชั่วไม่จน
หนึ่งคนจนไพร่	ไม่ยากไม่ง่าย	ได้ทุกข์ทรพล	
อุตส่าห์เปลืองปลอด	ทำการบดฝน	ได้ทรัพย์เบาดน	พันทุกข์เวทนา [19]

คำคาพย์ตอนนี้สื่อให้เห็นความชื่นชมในอาชีพรับราชการ ซึ่งเป็นอาชีพใหม่ที่เริ่มได้รับความสนใจในหัวเวลานี้ และเป็นความหวังที่ประชาชนสามัญจะสามารถไต่เต้าเข้าถึงได้ในช่วงหลังปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลเป็นต้นมา แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งได้ชี้แนะหนทางให้ผู้เสวยวรรณกรรมเห็นว่า อาชีพรับราชการ คืองาน “อาสาพระเจ้าอยู่หัว” ที่คนทั่วไปก็สามารถไต่เต้าขึ้นไปได้ผ่านการ “เรียนวิชา” หรือ “เรียนวิชาการ” [19] โดยตำแหน่งงานที่อ้างถึงก็มีหลากหลาย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของระบบราชการที่ถูกวางรากฐานเอาไว้ในชุมชนรอบภาคใต้ยุคนี้ เช่น ขุนนาง นายกอง นายตระราง นายด่าน นายงาน นายทหาร สมุห์บัญชี เสมียน เป็นต้น ตำแหน่งเหล่านี้ สามารถเปลี่ยนแปลงตัวตนของคนในท้องถิ่นให้กลายเป็นอื่น อาจจะเป็นผู้มีอำนาจเหนือคนท้องถิ่นมี “ผู้คนเกรงกลัว” ซึ่งเมื่อนั้นก็เท่ากับว่าเขาได้กลายเป็น “คนอื่น” ของชุมชนไปแล้ว

การแสดงถึงความปรารถนาเช่นนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง “นิราศวัดหริ่งแคบ” ของสั่ว บัวทองอีกด้วย วรรณกรรมเรื่องนี้เล่าย้อนตำนานของชุมชนที่เคยเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ ว่าตำนานชุมชนจินนา (ที่ตั้งของวัดหริ่งแคบ) เริ่มต้นด้วย 2 คู่เมียซึ่งขณะนั้นยังคงอยู่ในระบบไพร่ ต่อมาเมื่อผู้เข้ามาอาศัยอยู่ใกล้เคียงกันมากขึ้น ชาวบ้านจึงปรึกษากันว่า ควรจะสร้างวัดและนิมิตพระสงฆ์จากชุมชนใกล้เคียงที่เติบโตมาก่อนมาอยู่ด้วย ต่อมาชุมชนขยายใหญ่และวัดก็เกิดขึ้น และมีพัฒนาการต่อมาจนกระทั่งถึงทศวรรษ 2510 ชาวบ้านจึงได้ร่วมมือกันก่อสร้างศาสนาคารขนาดใหญ่เป็นถาวรวัตถุขึ้นมาอีก เพื่อให้สถานะของวัดมีความมั่นคงไปพร้อม ๆ กับชุมชนที่มีความซับซ้อนในเชิงโครงสร้างและการปกครองมากขึ้น [20]

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า แม้ชาวบ้านภาคใต้จะดำรงอยู่ในระบบไพร่ และมีอิทธิพลของศาสนาแวดล้อมกดดันอยู่อย่างรอบ ๆ จนต่อมา เกิดการรวมศูนย์การปกครองขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2440 เป็นต้น

มา แต่ชาวบ้านก็ได้ใช้วรรณกรรมเป็นพื้นที่ในการแสดงออกถึงความปรารถนาของตนได้ ทั้งเป็นความปรารถนาในฐานะปัจเจกบุคคลและของชุมชนเอง ศาสนาพุทธซึ่งได้ค่อย ๆ เปลี่ยนตัวเองจากศาสนาเพื่อโลกหันมาสู่ศาสนาเพื่อโลกปัจจุบันได้กลายเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่ชาวบ้านสามารถปรับปรนนำมาเป็นเครื่องมือในการแสดงออกถึงความปรารถนาดังกล่าว ในวรรณกรรมเรื่อง “ภาษิตลึงสอนหลาน” จะพบว่า พระครูวิจารณ์ศีลคุณ แม้จะเป็นพระภิกษุที่มีคุณูปการต่อชุมชนจะถึงพระ และชุมชนดอนคั่นเป็นอย่างสูงในฐานะผู้สร้างสำนักเรียน ก ข โนม ขึ้นก่อนที่การศึกษาระดับมูลศึกษา และประถมศึกษาจะเริ่มต้นขึ้น แต่ท่านก็เปิดกว้างให้การถ่ายทอดความปรารถนาในเชิงโลกียะออกมาได้ด้วย กล่าวคือ การสอนของท่านนั้นไม่ได้มุ่งหมายแต่ “พบนุพพาน” เหมือนขนบของการสอนศาสนาแบบเก่าอีกต่อไป แต่ท่านทำให้ศาสนาได้กลายเป็นสะพานเชื่อมระหว่างโลกียะและนิพพานได้ ด้วยการไม่ผูกติดคติพุทธศาสนิกชนไว้กับเป้าหมายเชิงพระศาสนาเพียงอย่างเดียว แต่ให้เปิดรับความเป็นไปและความเปลี่ยนแปลงทางโลกด้วย เพื่อการอยู่รอดให้ได้อย่างสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของโลกนี้ โดยให้ปัจเจกบุคคลใช้ศักยภาพของตนในการพิจารณาให้เกิดความสมดุลเหมาะสมในชีวิต ซึ่งทำที่ลักษณะนี้ เราก็ได้เห็นมาแล้วเช่นกันในวรรณกรรมเรื่อง “พระปรมัตถ์ค้ำกาศ” ซึ่งได้มีความเปลี่ยนแปลงในเชิงเนื้อหาและกระบวนวิธีมาตามลำดับในชุมชนภาคใต้

บทสรุป

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าบริบทประวัติศาสตร์ของภาคใต้มีความคุ้นเคยกับความเป็นสมัยใหม่มากอย่างต่อเนื่อง ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เปิดรับการติดต่อสัมพันธ์กับคนแปลกหน้านานาชาติมาอย่างยาวนาน เมื่อรัฐบาลสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิรูปการปกครองเมื่อปลายทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา จึงเสมือนกับการดึงภาคใต้เข้าสู่บรรยากาศใหม่แห่งความทันสมัย ซึ่งที่กรุงเทพมหานครได้สัมผัสสัมพันธ์มาก่อนแล้ว เราจึงได้เห็นการวางพื้นฐานการเมืองเป็นการวางโครงสร้างพื้นฐานในชุมชนหัวเมืองลงไปถึงระดับอำเภอหรือแขวง เกิดถนนสายใหม่ ๆ พร้อมสายเก่า ๆ ที่ได้รับการซ่อมแซม จนมีตลาดการค้าและการขยายตัวของชุมชน ส่งเสริมให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่ไม่เคยมีริมฝั่งน้ำมากขึ้น การณ์นี้จึงค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์และวิถีของชุมชนภาคใต้ในช่วงนั้นให้ค่อย ๆ กลายเป็นเมืองบกแทนเมืองน้ำแต่เดิม

วรรณกรรมประจำถิ่นจำนวนหนึ่งที่หลงเหลือในอยู่ความทรงจำ และเหลือเป็นลายลักษณ์อักษรมาจนถึงปัจจุบันจึงแสดงให้เห็นปฏิกิริยาของประชาชนคนใต้ในการปรับตัวเพื่อเชื่อมตัวเองเข้ากับความเป็นสมัยใหม่ดังกล่าว ในที่นี้วรรณกรรมประจำถิ่นจึงเป็น “ภาษา” ที่ไม่เพียงแต่ถูกใช้เพื่อความบันเทิง การสั่งสอน เท่านั้น หากแต่ยังเป็นสิ่งแสดงออกถึงความปรารถนาของประชาชนดังกล่าวแล้ว

ความปรารถนาแม้จะเป็นผลจากจิตไร้สำนึกในมุมมองของลาโอง และเป็นความพยายามที่จะสร้างและปฏิบัติการเชื่อมต่อ ในมุมของเดอเลซและกัตตารี แต่เมื่อนำสองแนวคิดของนักวิชาการทั้งสองนี้มาพิจารณา ชุมชนท้องถิ่นภาคใต้ในห้วงเวลาที่รัฐสยามกำลังปฏิบัติการทางการเมืองและเศรษฐกิจเพื่อตั้งท้องถิ่นทั่วประเทศเข้าสู่ศูนย์กลางอำนาจในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในช่วงทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ทำให้เห็นได้ว่า มีการตอบสนองของประชาชน โดยการเดินเข้าสู่ประตูแห่งความเป็นสมัยใหม่ที่รัฐได้เปิดขึ้นอย่างคึกคัก โดยเฉพาะการอพยพออกจากท้องถิ่นเพื่อไขว่คว้าหาโอกาสใหม่ที่จะพึงได้ผ่านการศึกษาในระบบสมัยใหม่ซึ่งรัฐอำนวยความสะดวกสร้างขึ้น

ขณะเดียวกัน การเริ่มลงหลักปักฐานแน่นหนาขึ้นของระบอบราชการ ผ่านการปักฐานสถาบันต่าง ๆ ของรัฐศูนย์กลาง ก็เริ่มทำให้ประชาชนตระหนักว่า ความรู้หนังสือไทยเป็นเงื่อนไขจำเป็นที่คนในท้องถิ่นจะ

สามารถสร้างสัมพันธ์กับรัฐและราชการได้ง่ายขึ้น มีตัวอย่างกำนันในแขวงจะหึงพระ ที่ได้รับการชื่นชมว่าสามารถทำสำมะโนประชากรเป็นไปอย่างสะดวก เพราะกำนัน ผู้ช่วยกำนัน และบุตรหลานมีความรู้ภาษาไทยและเขียนหนังสือได้ [15] ฉะนั้น ในช่วงทศวรรษ 2440 ระบบราชการได้แผ่ส่งสู่ท้องถิ่น ทั้งผ่านระบบราชการโดยตรง และผ่านระบบศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชาวใต้มาก่อน อันเป็นการเตรียมความพร้อมให้ชาวใต้ได้เริ่มคุ้นชินกับสถาบันทางสังคมและการเมืองใหม่ ๆ และความสัมพันธ์ใหม่ ๆ มากขึ้น

ในบริบทเช่นนี้ ประชาชนคนใต้จึงใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือในการจดจำ เรียนรู้ และเป็นบทเรียนเพื่อการเข้าสู่สมัยใหม่ร่วมกับสยาม ขณะเดียวกัน ก็ใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือในการแสดงออกถึงความปรารถนาของปัจเจกบุคคลและชุมชน สำนักของประชาชนในวรรณกรรมเปลี่ยนแปลงไปจากจุดมุ่งหมายมรรคผลทางธรรม ไปสู่การตอบรับกับวิถีสมัยใหม่ อาชีพนอกการเกษตรที่สังคมเดิมไม่คุ้นเคย แต่เป็นอาชีพที่เกิดขึ้นจากการจำหลักของระบบราชการแบบรวมศูนย์ เกิดขึ้นวัฒนธรรมรู้หนังสือ และความสัมพันธ์ที่ชุมชนคนใต้มีต่อตลาดการค้าที่ควบคุมโดยคนจีน และอำนาจการโดยรัฐบาล

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของบทสังเคราะห์จากงานวิจัยชุด “วรรณกรรมประจำถิ่น กับการฟื้นฟูพลังชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” สนับสนุนโดยสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สก.สว) ผู้เขียนขอขอบพระคุณคณะนักวิจัยประสานงานชุมชนสุนทรา ชุมชนจันทา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง ชุมชนชะรัด-กงหรา อ.กงหรา จ.พัทลุง และชุมชนดอนคั่น-สทิงพระ อ.สทิงพระ จ.สงขลา และรองศาสตราจารย์ ยงยุทธ ชูแว่น ผู้ประสานงานชุดโครงการ และ ดร.เลิศชาย ศิริชัย อดีตรองผู้อำนวยการ สกว.การฝ่ายชุมชน ที่ชักชวนให้เข้าร่วมโครงการนี้ พร้อมทั้งให้คำแนะนำระหว่างการศึกษาอย่างใกล้ชิดและเติมกำลัง

References

- [1] Pongphaiboon, S. (1999). *Southern Literature*. Symposium Conducted at the Meeting of the Local Artist in Southern Thailand, Srinakharinwirot University, Songkhla Campus.
- [2] Noothong, U. (1978). *Romantic Literature of Southern Thailand*. Songkla: Southern Language and Cultural Centre, Srinakharinwirot University. (In Thai)
- [3] Suksai, W. (1998). *Buddhist Literature of Songkhla Lake Community*. In Yongyutha Chooaen (Ed.). *The World of Songkhla Lake Communities*. Pathumthani: nakorn. (In Thai)
- [4] Supachalasai, C. (2012). *Jacques Lacan: 10 Concepts in the Terrain of Living*. Bangkok: TEXT. (In Thai)
- [5] Charoensin-o-larn, C. (2008). *Language and Politics / The Political*. Bangkok: vibhasa. (In Thai)
- [6] Ramjitti. (1959). *Principles of the Government Officials and Literature of His Majesty King Vajiravudh*. Phranakorn: Fine Arts Department.
- [7] Bhunmi, L. (Interviewee), Saengthong, P. (Interviewer), Address: No. 19 Moo 3, Charad Sub-District, Kongra District, Phattalung Province. January 12, 2020. (In Thai)
- [8] Nualpien, S. (Interviewee), Saengthong, P. (Interviewer), Address: No. 6 Moo 13, Klongchalerm Sub-District, Kongra District, Phattalung Province. January 12, 2020. (In Thai)

- [9] Saengthong, P. (2002). *The Study of Economic and Social Characteristics of Farmer Communities in the Songkhla Lake Area in Niras*. Master's degree. Bangkok: Ramkhamhaeng University. (In Thai)
- [10] Saengkerd, J. (Interviewee), Saengthong, P. (Interviewer), Address: No. 121 Moo 11 Donsai Sub-District, Kuankhanon District, Phattalung Province. April 13, 2019. (In Thai)
- [11] Rukchuoy, K. (Interviewee), Saengthong, P. (Interviewer), Address: No. 98 Moo 11 Donsai Sub-District, Kuankhanon District, Phattalung Province. April 13, 2019. (In Thai)
- [12] Thawaro, M. (Interviewee), Saengthong, P. (Interviewer), Address: Soontra Temple Pantae Sub-district, Kuankhanon District, Phattalung Province. April 13, 2020. (In Thai)
- [13] Wad Soon Thra Was. (2002). *Biography of Phra Udom Pitaka*. Phattalung: Soon Thra Was Temple.
- [14] Pongphailoon, S. (2005). *Perd Bood Kao Sao Do Pho Luak*. Bangkok: Thailand Research Fund.
- [15] Songmuang, S. (1982). Localism and Problems of National Integration in King Rama 5 and Effect of Contemporary Political Problems in Southern Thailand. Songkhla: Srinakharinwirot University, Songkla Campus. (In Thai)
- [16] *Monthon Nakhon Si Thammarat* Archive. (1984). Bangkok: Fine Arts Department. (In Thai)
- [17] Saengthong, P. (2013). *Legends and local Mythic Narratives in Southern Thailand*. Bangkok: Gypzy. (In Thai)
- [18] Southern Cultural Centre. (1991). *Life and Works of Phra Palad Liem Asayo of Nakhon Si Thammarat*. Nakhon Si Thammarat: Nakhon Si Thammarat Rajabhat University. (In Thai)
- [19] Phra Kru Wicharn Srilkun. (2005). *Phasit Lung Sorn Larn*. in Don Kun Temple. (2005). History of Don Kun Temple and Poem of Phra Kru Wicharnsrilkun. Songkhla: Don Kun Temple. (In Thai)
- [20] Buathong, S. (1975). *Niras Wad Rhangkab*. Phattalung: Udom Panich Kit. (In Thai)